

Indraja

Utenos kraštiečių kultūrinis žurnalas

Kaina 3 Eur

9 772029 975003

Tėvo ir sūnaus kūrybinis pasimatymas
Pasaulio tautų teisuoliai iš Užpalių krašto
Senųjų šventviečių dvasia atgijo sename bažnyčios svirne

Nr. 4 (79)
2020 m. gruodis

TURINYS

Indraja

2020 m. Nr. 4 (79)
Leidėjas UAB „Utenos diena“
ISSN 2029-9753

REDAKCIJA

Adresas: Maironio g. 34, 28193 Utena,
tel. (8 389) 61 460

REDAKTORIUS

Vytautas RIDIKAS
Tel.: 8 657 47 758, el. p. redaktorius@utenosdiena.lt

ŽURNALISTAI

Deimantė KAZOKAITĖ
Visvaldas KULAKAUSKAS
Lina NARČIENĖ
Aurelija KAIRYTĖ-SMOLIANSKIENĖ
Jurgita ULKIENĖ
Vilija VISOCKIENĖ

MAKETUOTOJA

Viktorija SKREBİŞKIENĖ

REDAKCIINĖ KOLEGIJA

Prof. Arvydas ŠALTENIS – kraštiečių klubo „Indraja“ prezidentas, Lietuvos dailininkų sąjungos narys.

Gražina KADŽYTĖ – kraštiečių klubo „Indraja“ viceprezidentė, etnologė.

Regina KATINAITĖ-LUMPICKIENĖ – Lietuvos rašytojų sąjungos narė, poetė.

Petras PANAVAS – Lietuvos rašytojų sąjungos narys, rašytojas, publicistas.

Spausdino UAB „Judex spauda“

Tiražas 1 000 egz.

Maketavo UAB „Utenos diena“

Platinti žurnalo tekstus be rašytinio redakcijos sutikimo draudžiama.

Leidinyje panaudotos Visvaldo Kulakausko (3–6, 54–57 psl.), Aurelijos Kairytės-Smolianskiénės (8–19 psl.), Vilijos Visockienės (20–23 psl.), Alvydo Balandos ir Molėtų krašto muziejaus archyvo (24–32 psl.), Vytauto Ridiko (35, 39–41 psl.), Linos Kovalevkienės (42, 43, 46–50 psl.), Jurgitos Ulkienės (58 psl.), Dobilo Kirvelio asmeninio archyvo (34–38 psl.), Edmundo Kutkos asmeninio archyvo (52, 53 psl.), Aurelijaus Sirgedo asmeninio archyvo (59–63 psl.), laikraščio „Utenos diena“ archyvo (64–66 psl.) nuotr.

Pirmame viršelio puslapyje Povilo Šorio nendrinė ugnies skulptūra „Pasaulio medžio šlamėjimas“

Paskutiniame viršelio puslapyje Deimantės Kazokaitės nuotr.

SRTRF parėmė rubrikas

SUSITIKIMAI, PASTOGĖ, ATMINTIS, MENAS,
MUZIKA, ISTORIJA, HOROSKOPAI

Projektą iš dalies finansuoja
Spaudos, radio ir televizijos
rémimo fondas
UAB „Utenos diena“
2020 metų projektui „Utenos kraštiečių kultūrinis projektas „Indraja“ skirta 10 tūkst. Eur.

SUSITIKIMAI

3 psl.

Ilgaamžės audėjos rankose iki šiol nardo šaudyklė

KŪRYBA

7 psl.

Už geležinės uždangos

PASTOGĖ

8 psl.

Šarkių kaimas saugo įvairius prisiminimus

PARODA

20 psl.

Tėvo ir sūnaus kūrybinis pasimatymas

ISTORIJA

24 psl.

Apie demarkacinę liniją, ējusią Molėtų rajono pakraščiu

POEZIJA

33 psl.

Linos Kovalevkienės poezija

ATMINTIS

34 psl.

Pasaulio tautų teisuoliai iš Užpalių krašto

ATMINTIS

40 psl.

Skerdynės Utenoje

PASTOGĖ

42 psl.

Gamtos muziejus Ažvinčiuose jau laukia lankytojų

TARMĖ

44 psl.

Ilgesyngas dainas istorija

KŪRYBA

45 psl.

Elvyros Tauragnės poezija

MENAS

46 psl.

Laimingas ir laisvas menininkas

KŪRYBA

51 psl.

Kelionė

ASMENYBĖ

52 psl.

Žymaus šalies gydytojo prof. Povilo Plevoko gyvenimas ir veikla

ASMENYBĖ

53 psl.

Prof. Vytauto Sirvydžio prisiminimai apie kolegą Povilą Plevoką

MENAS

54 psl.

Apie parodą „Žingsniai link Pasaulio ašies“

MENAS

55 psl.

Senųjų šventviečių dvasia atgijo sename bažnyčios svirne

MUZIKA

58 psl.

„Sielos“ lyderis Aurelijus Sirgedas: „Mūsų gerbėjai klauso ne vien ausimis“

HOROSKOPAI

64 psl.

Medžių horoskopai

Pasaulio tautų teisuoliai iš Užpalių krašto

Dobilas KIRVELIS

Prieš metus, 2019 metų vasarą, ant keturių antkapių Užpalių kapinėse buvo uždėti Pasaulio tautų teisuolių ženklai, žymintys, kad čia palaidoti užpaliečiai, per Antrajį pasaulinį karą vykusio holokausto metu gelbėjė žydus. Šie užpaliečiai dalyvavo ir dviejų žydaicių – vienos iš Kauno, o kitos iš Vilniaus getų – gelbėjime.

Iš Vilniaus geto buvo išgelbėta Anusia Keilsonaitė (Anna Keilson) ir paslėpta Narvaišių kaime (šiuo metu kaimas vadinasi – Norvaišiai), prie Užpalių, Janoniu sodyboje. Kita išgelbėtoji – iš Kauno geto – Tamara Lazersonaitė (Lazerson). Pastaroji iš pradžių buvo slepiama Kaune, vėliau Šiaurės Lietuvoje prie Saločių. Pagrindiniai jų gelbėtojai yra uteniškiai, Izraelio valstybės pripažinti Pasaulio tautų teisuolais: Bronė Pajėdaitė, Veronika Žvironaitė, Ona Janonienė (Žvironaitė) bei jos vaikai, Steponas ir Ona Kairiai, Emilija Kirvelienė (Žvironaitė). Be to, visi minėti Pasaulio tautų teisuoliai, taip pat ir pagrindiniai gelbėjimo organizatoriai prof. Antanas Žvironas bei tuo metu buvęs Vilniaus krašto „Lietūkio“ inspektorius Jonas Kirvelis, buvo apdovanoti Lietuvos valstybės Žūvančiųjų gelbėjimo kryžiais.

Įkurtas institutas

1953 m. specialiu Izraelio Kneseto (parlamento) nutarimu buvo įkurtas Jad Vašem (Yad Vashem) Holokausto ir didvyriškumo atminties institutas, kuris žydų gelbėtojams suteikia Pasaulio tautų teisuolio vardus, apdovanoja medaliais, jų garbei Jeruzalėje esančioje Teisuolių alėjoje sodinami apelsinmedžiai. Pasaulio tautų teisuoliams taip pat suteikiama privilegija ant Teisingumo sienos, Jad Vašemo Teisingumo sode Jeruzalėje, iškalti savo vardą.

Antkapinis Pasaulio tautų teisuolio ženklas

Signataras ir Narvaišiai

Prie užpaliečių galime taip pat priskirti Steponą ir Oną Kairius, kurie, svajodami apie ramų kaimišką gyvenimą senatvėje, 1938 m. Grybelių kaime, šalia Utenos, nusipirko 18 ha. žemės ūkio valdą ir tapo Utenos krašto gyventojais. S. Kairys, kaip ir jo seneliai bei tėvai, yra kilę iš Utenos krašto. Jis gimė 1879 m. sausio 3 d. Užunvėžiuose, Kurklių valsčiuje (dabartiname Anykščių rajone), ir visą gyvenimą liko neabejingas šiam kraštui. 1918 m. pabaigoje, kai tik įsigaliojo Vasario 16-osios Lietuvos Nepriklausomybės Aktas, kurį kartu su kitais signatarais pasiraše ir S. Kairys, buvo pradėtas Lietuvos valstybės kūrimas. S. Kairys atvyko į Uteną ir, apvaikščiojės visas seniūnijas, organizavo Utenos apskritieje savivaldybes, tapo Leiliūnų atstovu, taip pat buvo išrinktas pirmuoju Utenos valdybos pirmininku. Vėliau, įsigaliojus demokratinei santvarkai, jis uteniškių buvo renkamas Steigiamojo ir visų kitų trijų demokratinių Lietuvos Seimų Utenos atstovu.

Kaip prisimena Jonas Janonis, S. Kairys ne vieną kartą karo metais lankėsi pas juos Narvaišiuose. Pirmą kartą – po to, kai jo sesuo Veronika atvežė pas juos Aną Keilsonaitę, o vėliau – jau tapęs Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK) pirmininku. Teigama, kad jis atvykdavo nuo Užpalių,

o iš Narvaišių iškeliaudavo Duokiškio-Kamajų kryptimi. Per Užpalius važiuodavo dar ir todėl, kad Galinių kaime buvo jo ištikimo idėjinio bičiulio, Vilniaus universiteto fizikos prof. Antano Žvirono tėviškė. Kaip manoma, S. Kairys ieškojo vietų, kur būtų galimiybė slėpti nacių persekiojamus žmones.

Anusios Keilsonaitės gelbėjimas

S. Kairys pirmasis pradėjo rūpintis ir Anos gelbėjimu. Ana buvo žymaus Kauno miesto sveikatos apsaugos komisijos Ligonių kasų darbuotojo, LSDP CK (Lietuvos socialdemokratų partija, Centro Komitetas) nario dr. Lazario Epšteino sesers dukra. Keilsonų šeima gyveno Čekoslovakijoje, o prasidėjus Antrajam pasauliniui karui, gelbėdamiesi nuo nacių, per Eišiškes atbėgo į Vilnių. Bet ir čia 1941 m. juos surado nacių ekspansija – Keilsonai pateko į Vilniaus getą. Epšteino prašymu, Keilsonų šeimos gelbėjimu susirūpino Vytauto Didžiojo universiteto prof. S. Kairys, kurio prašymu Vilniaus universiteto prof. A. Žvironas organizavo pabėgimą iš Vilniaus geto. Visos šeimos gelbėjimas dėl įvairių aplinkybių buvo neįmanomas, nors pabėgimo bei slėpimo planas jau buvo paruoštas visiems šeimos nariams. Pirmiausia buvo nuspresta gelbėti vaikus – dukrą Aną ir sūnų (berods Maceką). Sūnus negalėjo atskirti nuo tėvų, todėl 1942 m. Ke-

ilsonų šeima, kartu su didele Vilniaus geto žydų dalimi, buvo išvežta į Estiją ir ten susaudyta. Ana, 1942 m. išbėgusi iš geto, perbėgusi Vilniaus Didžiąją gatvę, pateko į čia pat, kitoje gatvės pusėje esančių Chotkevičių rūmų (kur nuo Juzefo Pilsudskio laikų buvo Vilniaus universiteto profesorių butai) kiemą, ir atsidūrė prof. A. Žvirono bute. Čia ja pasirūpino profesoriaus sesuo Emilia Kirvelienė (Žvironaitė), nes Jono Kirvelio (Vilniaus krašto „Lietūkio“ inspektorius) šeima tuo metu gyveno kartu su A. Žvironu ir jo sūnumi Ringiu. Po kurio laiko Aną (vadinamą Anusią) J. Kirvelis, tarnybiniais reikalais važiuodamas į „Lietūkio centrą“, pervežė į Kauną ir perdavė S. Kairio šeimai. Tačiau 1943 m. kovo 15 d., S. Kairiui tapus VLIKo pirmininku, laikytį žydaitę savo namuose tapo pavojinga. Kuriuam laikui Aną priglaudė viena šeima Kau- ne, iš kurios medicinos studentė Veronika Janonytė (gim. 1924 m., būsima Lelienė) ją, su Onos Kateivaitės dokumentais, pamėmė ir pervežė pas savo tėvus – į Narvaišių kaimą. Čia Aną globojo vyresnioji A. Žvirono sesuo Ona Janonienė. Narvaišiuose Ana sulaukė 1944 m. vasaros, kai frontas atėjo į Lietuvą. Janonių šeimoje tarp trijų vaikų (Veronikos, Genovaitės ir Jono) ji augo kaip savas vaikas, pavadinta Marytės vardu. Tų pačių metų rudenį Anusia atsidūrė vėl Kaune, pas Veroniką Žvironaitę, kur gyveno iki globėjtos arešto ir tremties į Sibirą (1948 m.). Po to visam laikui išvyko gyventi į Maskvą.

Kirvelių antkapis Užpaliuose

Ona Janonienė (Žvironaitė)

Bronė Pajedaitė ir Veronika Žvironaitė

Kita išgelbėtoji – Tamara Lazerson

Tamara Lazerson, garsaus Kauno gydytojo, Vytauto Didžiojo universiteto prof. Vladimiro Lazersono dukra, kartu su tėvais ir broliu Viktoru buvo įkalinta 1941 metais Kauno gete, Vilijampolėje. 1944 m. sausį į Gumas fabriko, kuriame dirbo Tamara, kontorą atėjo dantų gydytoja Bronė Pajedaitė, išsikvietė Tamarą ir paklausė, ar ji nenorėtų pabėgti iš geto bei pasislėpti pas savo buvusių istorijos mokytoją Petronélę Lastienę. Tamara atsakė teigiamai. Pabėgti jai pavyko 1944 m. balandžio 7 d. Tą dieną ji atėjo pas P. Lastienę, kuri gyveno Kaune, Donelaičio gatvėje. Čia ji buvo labai šiltai sutikta, tuoju pat gavo fiktyvų gimimo liudijimą Eleenos Savickaitės vardu. Kurį laiką pagyvenusi pas P. Lastienę, vėliau persikėlė pas kitą savo mokytoją – V. Žvironaitę, kuri buvo netekėjusi ir gyveno savo brolio Kazimiero bute Tulpių gatvėje, Kaune. Brolio bute ji turėjo vieną didelį kambarį, kuriuo ir dalijosi su besislapstančia Tamara. Pasak Tamaros, ši moteris buvo nepapras tai jautrios sielos, spinduliaivo meile ir šiluma. Prasidėjus jų bute kratoms, Tamara buvo išsiusta pas P. Lastienės seserį Verą Efertienę į Pakamačių dvarą Pasvalio rajone, kur laimingai sulaukė karo pabaigos.

Izraeliye, Haifos mieste gyvenanti Tamara, savo prisiminimų knygoje „Tamaros dienoraštis“ rašo: „...Kai Pakamačiuse jau nebeturėjau ką veikti, sugrižau į Kauną. Apsigyvenau pas Bronė Pajedaitę, pas ją jau radau savo draugę Onutę Kateivaitę (Aną Keilsonaitę). Bronė priglaudė dvi našlaites, su kuriomis dalijosi savo prakaitu uždirbtą duona. Pas Bronę gyvenau iki pat jos arešto – 1944 m. rudens. O 1945 m. rugpjūtį ji tragiškai baigė savo gyvenimą KGB patalpose Kaune, kur buvo žiauriai nužudyta saugumo tardytojo kabinete... Kurį

Šio straipsnio autorius tarp būsimų Pasvalio tautų teisuoliškų žygdarbių vykdytojų – Bronės Pajedaitės, Emiliojus Kirvelienės, Veronikos Žvironaitės ir prof. Antano Žvirono (Eišiškės, 1940 m. liepos mėn.)

Antkapiniame Pasaulio tautų teisuolio ženkle rašoma: „Išgelbėjės vieną gyvybę – išgelbėjai visą pasaulį“
Babilonijos Talmudas

Ona Leonaitė-Kairienė (Sibire) ir Steponas Kairys kelionėje

Janonių šeima (1940 m.)

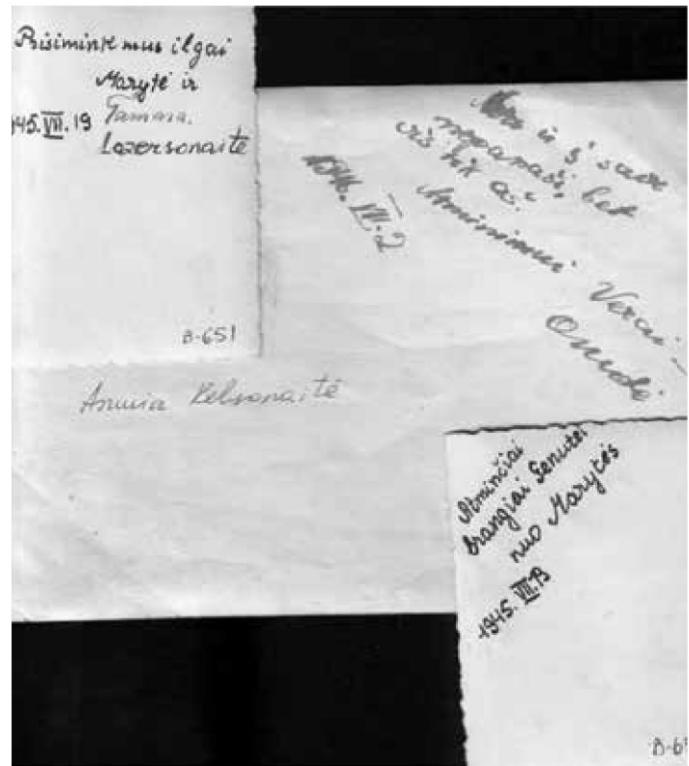

Ana Keilsonaitė ir Tamara Lazersonaitė...

Veros Janonytės-Lelienės antkapis Vilniuje

Indraja

...bei jų užrašai ant nuotraukų, dovanotų Janonytėms

2020 M. GRUODIS

laiką gyvenau pas geriausią Bronės draugę Veroniką Žvironaitę, kuri man padėjo viskuo, kuo tik galėjo. 1948 metų rudenį Veroniką KGB areštavo ir išsiuntė į lagerius. Ji grįžo po daugelio metų – palieгusi, silpna. Su savo sūnėnais ir dukterėčiomis pasistatė namą Užpaliuose, kur ir gyveno iki mirties (1982 m.). Apie jos mirtį man pranešė Sigutė Žvironaitė, prof. A. Žvirono duktė. Mes aktyviai susirašinėjome iki pat jos mirties. Petronėlę Lastienę KGB areštavo 1945 m. spalį. Ištremė į Sibirą, kur ji praleido beveik dešimt metų. Aš rašiau į KGB, kad ji gelbėjo žydus, bet, deja, mano kreipimasis niekuo nepadėjo. Kai sugrįžo, paklausiau, ar žino apie mano laišką. Pasirodo, kad tardytojas Petronėlei apie tai pasakė ir klausė, kodėl ji taip darė?

Mano mokytoja jam atsakė:– Ar jūs esate ką nors girdėjės apie humaniškumą? Štai tokie buvo žmonės... Petronėlė Lastienė mirė 1981 m. lapkričio 30 d. Kaune. Apie tai man paraše Veronika Žvironaitė. Gyvendama Izraelyje gana aktyviai susirašinėjau su savo gelbėtojomis Petronėle Lastiene ir Veronika Žvironaite. Kai skiautau jų laiškus, ašaros rieda iš akių... Aš nesigédiju šių ašarų.“

Savo prisiminimuose Tamara labai šiltai atsiliepia apie Užpalių krašto kaimus – Tervydžius, Kaniūkus ir Jociškes – kur, jau pokario metais, lankési pas nuostabiai geros ir šiltos širdies B. Pajédaityės seserį Kaziunę.

Žydai buvo žudomi ne tik Rašėje

1941 m. birželio 22 d. nacių Vokietija pradėjo karą su bolševikų Rusija – jų armija įžengė ir į Lietuvą. Jau kitą dieną – žydų pogromas Gargžduose, birželio 25 d. – Kauno mieste, Vilijampolėje, Vėliuonos gatvėje, o 27 d. – garsios savo žiaurumu žydų žudynės Kauno „Lietūkio“ garaže. Tai vyko visoje Lietuvoje – taip pat ir Užpaliuose bei Utenoje.

Šias moteris – būsimas Pasaulio tautu teisuoless – ir jų artimuosius bei bendraminčius tie įvykiai šiurpino. Buvo nelaukta, nesuprantama, kad mūsų tautiečiai, lietuviai, katalikai, kuriems Dievas draudžia žudyti – gali būti tokie negailestingi ir žiaurūs... Kaip išsaugoti pagarboje mūsų Lietuvos vardą?.. Pagal vokiečių štandartenfurerio Jégerio (Karl Jäger), vadovavusio Kauno operatyvinio žydų naikinimo būrio vykdytojams, jam pavaldaus Hamano skrajojančio būrio ataskaitą, Utenoje visi žydai buvo išžudyti Rašėje per 10 savaičių – 1941 m. birželio – rugpjūčio mėn. Visa tai įvyko talkininkaujant Lietuvos saugumo policijai (LSP) ir Tautinio darbo apsaugos (TDA) batalionui trijų masinių šaudymų metu. Dokumentuose nurodoma, kad iš viso buvo nužudyta 4 609 mūsų Lietuvos Respublikos Utėnos krašto piliečių:

- Liepos 31 d. – 235 vyrai, 16 moterų,

taip pat 4 komunistai ir 1 kriminalinis nusikaltėlis;

- Rugpjūčio 7 d. – 483 vyrai, 87 moterys ir 1 lietuvis;

- Rugpjūčio 29 d. Utenoje ir Molėtuose 582 vyrai, 1 731 moteris ir 1 469 vaikai. Iš viso – 4 609 aukos, iš jų – 1 469 vaikai.

O kas buvo tas rugpjūčio 7 dieną kartu su žydais sušaudytas lietuvis, apie kurį ataskaitoje nurodoma, neva, užpuolęs vokiečių kareivį?.. Kaip pasakojo tėvai – tai Vyžuonų kunigas Ignatas Ragauskas. Jis liepos mėnesį, matydamas savavaliskas žydų žudynes Vyžuonose, sakydamas pamokslus Vyžuonų bažnyčioje, piktinosis žydų naikinimui, ragino tikinciuosius jokiui būdu neprisidėti prie smurto, laikytis žmoniškumo taisyklės. Buvo įvardyta, kad jis sušaudytas už žydų slėpimą ir žudynėse dalyvavusį lietuvių pasmerkimą.

Atrodo, kad kaip tik tą rugpjūčio 7 d. Užpalių žydai, kurių tada galėjo būti apie 350, buvo varomi iš Užpalių į Rašę šaudymui. Kyla klausimas, kiek užpalėnų baltauraiščių ir TDA aktyvistų reikėjo, kad 200-300 žydų, varomų per Pilvelių miškus ir Skaistašilį, neišsilakstyti?..

Tos dienos žydų šaudymus Rašėje vaizdžiai aprašo savo išradinguoju pasinaudojės ir iš po lavonų išbėgęs Codikas Bleimanas (*jo prisiminimus rasite tolimesniuose puslapiuose*).

Bet lietuvius, tarp jų ir užpaliečius,

Užpalių žydai vestuvių metu apie 1930 m., vėliau, 1941 m. rugpjūčio 7 d., „žygiavę“ į Rašę

labiausiai kompromituoja tos pavienės, mažų žydų grupelių žudynės, kurios buvo vykdomos savavaliskai – be vokiečių žinios – pačiomis pirmomis vokiečių atėjimo dienomis, savinantis žydų turtą. Jad Vašem instituto dokumentuose nurodomos konkretios Užpalių vietas, kuriose buvo žudomi pavieniai žydai ar nedidelės kelių žydų grupės. Man tos vietas buvo žinomas nuo pat vaikystės, nes mano motina, tuo metu su manimi gyvenusi Užpaliuose, vėlesniais laikais kai ką papasakodavo, atgaivindama užpaliečių prisiminimus. Geriausiai man buvo žinomas duobės prie Užpalės upėlės, tekančios pro rusų kapines, kuriose žiemos metu būdavo saugojamos bulvės. Ten mes, dar būdami vaikai, po karo mėgdavome žaisti. Užpaliečiai tyliai šnekėdavo, kad po nakties šiose duobėse atsiradavo beveik neužkastų žmonių lavonų.

Beje, taip pat nurodoma, kad 12-15 žydų buvo sušaudyta prie katalikų kapinių esančiame Kazio Garunkščio pušinėlyje. O dešimtys (40-50 aukų) žuvo, kaip teigiamai Jad Vašem dokumentuose, Kaimynų-Dvarašilio šileliuose.

Baisiausias mamos pasakojimas, kuris man neišeina iš galvos ir šiandien – tai vieno Kaimynų kaimo gyventojo prisiminimai, kaip jis ankstį rytą, saulei tekant, eidamas

perrišti arklių, atsitiktinai tarp krūmų pamatė grupelę jam pažįstamą vyrą – to meto aktyvistų. Jie šaudė turtingo Užpalių žydo šeimą su dvynukais vaikais. Vyrą ir moterį nušovė greitai, bet niekas nenorėjo šaudyti verkiančių dvynių. Šio kraugeriško darbo émési ir abu dvynius nušové visiems gerai žinomas aktyvistas, turtingo ūkio savininkas, vėliau, pokariu, atsipirkęs trémimu į lagerį. Sugrižęs iš Sibiro, jis gyveno dar ilgai.

Panašių istorijų buvo ir daugiau. Pasakojama, kaip du aktyvistai dėl brangios šubos po Užpalių tiltu žudė rabiną, po to tarpusavyje susipešė... Žmonės po nakties rasdavo menkai užkastus lavonus krūmeliuose įvairių, iš Užpalių vedančių kelių, pakelėse. Utenos krašte vykdyto holokausto duomenimis – žudynės Užpaliuose baigėsi rugpjūčio mén. Tačiau, atrodo, iš tikruju, Užpaliuose tai įvyko daug anksčiau. Kai aktyvistai, per sekmadienio katalikų pamaldas bandė gauti „nuodėmių atleidimą“, mišių procesijos metu nešdami aplink bažnyčią baldakimą – sulaukė klebono Antano Paurio pasmerkimo, kuris pamokslo metu juos išbarė, sakydamas, jog katalikui žudyti nepridera. Žmonės kalbėjo, kad šis kunigo perspėjimas žudynes pristabdė.

Daugybė to laikotarpio dokumentų bei išlikusių žmonių prisiminimų liudija,

kad 1941 m. birželio-rugsėjo mėnesiais panašūs antihumaniški reiškiniai vyko visoje Lietuvoje. Liūdniausia tai, kad tuos nusikaltimus vykdė mūsų tautiečiai – lietuvių. Ne vienas istorikas ir kultūros autoritetas pripažįsta, kad 1941-1944 m. Lietuvoje vykės holokaustas – gédingiausias mūsų istorijos periodas. Ypač gédingos pirmosios karo savaitės, kai dar nefunkcionalojant vokiečių vietas okupacinei valdžiai, gyvenvietėse, mūsų Lietuviai aktyvistų fronto ir TDA savanoriai-partizanai savavaliskai pra-dėjo turtingų žydų žudynes, plėše ir savinosi jų turtą. Visa tai giliai permastę ir suprasdami šiandien, praėjus beveik 80 metų, atsiprašykime žmonijos už tuos mūsų tautiečius, kurie tuo metu nesugebėjo suprast humanizmo idėjų svarbos ir pasidavė impulsyviam kerštui, pavydui, ar tiesiog turto troškimui. Taip pat atsiprašykime, bent mintimis, ir už tuos – tada likusius abejingais arba bailiais – stebint žiaurios neteisybės ir antihumanuskus veiksmus.

Pasinaudokime šiais – Lietuvos Seimo paskelbtais Vilniaus Gaono ir Lietuvos žydų istorijos metais – ir prisiminimais bei vienomis priemonėmis pagerbkime nekalatas to laikmečio aukas.

Parengė Vytautas Ridikas

Pasaulio tautų teisuolio vardas
suteiktas ir Janonių dukrai
Genovaitei Janonytei, vėliau
tapusiai Šukiene, kuri palaidota
Užpalių kapinėse

Pasaulio tautų teisuolio ženklas Užpalių
kapinėse uždėtas ir ant Janonių
šeimos koplystulpio

Pasaulio tautų teisuolio ženklas yra
ir ant Žvironų antkapio Užpaliuose

Skerdynės Utenoje

Codikas BLEIMANAS

Kaip vienintelis gyvas likęs liudininkas galiu pasidalinti ypatingais prisiminimais.

Mano tévas Jakovas Bleimanas, buvęs Kryme rabinu, tokias pat pareigas éjo ir Utenoje, kur su šeima gyveno ir mano svainis Efraimas Judelovičius. Karo pradžioje aš gyvenau Kaune.

Nusprendžiau važiuoti pas tévus ir tada, susiklosčius palankiomis aplinkybėmis, kartu su visa šeima evakuotis. Tačiau nutiko taip, kad galimybés kažkur išvykti nebuvovo, nes vos tik man atvažiavus į miestą, įžengé vokiečiai. Mūsų likimas tapo aiškus – visi buvome pasmerkti mirčiai.

Ketvirtadienis. Pirma vokiečių režimo diena. Dešimtys žydų genami į darbus – vedami pas vokiečius ir jų lietuvius pagalbininkus. Darbai beprasmiai ir nereikšmingi – tik tam, kad pasityčioti iš žydų, visą dieną vejojant juos su šluotomis, kastuvais ir kitokiais įrankiais. Valgyti jiems niekas neduoda, tik atskiroms grupelėms žydų pavyksta išprašyti duonos kriaukšlę. Vokiečiai kartu su niekšais lietuviams žudo gržūsius po darbų į namus žydus ir savinasi jų turta bei kitas gėrybes. Tokia savivalė tėsėsi savaitę. Per visą šį laiką, nelieka nei vieno neapiplėšto žydų namo, dešimtys žydų nužudyti. Mirties baimė kiekvieną dieną auga vis labiau. Ryte visi laukia vakaro, o vakare – ryto. Mieste įvedama „tvarka“, kurios pirmas skiriamasis bruožas – tyčiojimasis iš žydų. Atėjo niekadėjai kartu su lietuviu banditais ir išmetė iš sinagogų (jų Utenoje buvo trys) visas relikvijas, knygas ir kitus daiktus. Prie sumestų knygų krūvos atvedé mano seną tévą ir liepė jas plėstyti bei deginti. Tévas atsisakė. Tada žmogžudžiai padegė jo barzdą, o vienas iš jų šové į jį. Tévą atnėsė labai prastos būklės. Jį operavo mano svainis. Operacija pavyko ir mano tévas pasveiko. Tačiau prasidėjo kitos nelaimės. Žydams buvo griežtai uždrausta vaikščioti miesto gatvėmis vieniems be palydovo, o ant kiekvieno žydų namo atsirado užrašas „žydas“. Žydus priverté prie drabužių prisiūti geltoną medžiagos skiautę – iš priekio ir nugaros. Visiems žmonėms draudžiamas bet koks bendravimas ar veikla su žydais, nepaisantys draudimo areštuojami be jokios priežasties. Visos sinagogos parverstos į kalėjimus. Be jų, mieste veikia dar vienas didelis kalėjimas. Kartu su šeimomis suimi ir du gydytojai žydai: mano svainis (žmonos brolis) E. Judelovičius ir kitas gydytojas Aksas. Dar vienas gydyto-

Įvairūs šaltiniai nurodo, kad šiuose kapuose Rašėje guli per 4 tūkst. nužudytų žydų, nors paminklinėje lentoje įrašytas skaičius apie 8 tūkst.

jas buvo paliktas, tačiau vėliau jį vis tiek nužudė. Be gausaus būrio suimtujų, paėmė dar 41 įkaitą, tarp jų ir buvusį miesto žydų burmistro pavaduotoją Zuratą iš Utenos bei kitus žymius miesto žmones. Praėjo daugiau nei ménuso. Visi jautėme mirties alsavimą. Teroras, vykdomas prieš žydus, nesibaigė, o kova dėl duonos kąsnio darėsi vis sunkesnė.

1941-ujų liepos 14-ąją, šeštą valandą ryte, ant namų sienų buvo priklijuoti skelbimai, kad visi Utenoje esantys žydai, privalo palikti miestą iki dyvilkos valandos, o nepaklusę nurodymui bus surasti ir sušaudyti. Buvo liepiama eiti tik mišku apie du varstus nuo miesto Molėtų kryptimi. Tačiau jau septintą valandą ryte ginkluoti lietuvių pradėjo varyti žydus iš namų ir juos areštuoti. Prasidėjo panika. Žydai kuo greičiau skubėjo pabėgti į mišką. Buvo baisu. Kelių tūkstančių žydų minia turėjo per valandą palikti savo namus, kur pragyveno visą gyvenimą, ir su nedideliais ryšulėliais daiktų bėgti į mišką. Nežinodami, kokia baisi lemčis jų ten laukia. Prie miško kartu su vokiečiais stovėjo lietuvių policija ir tikrino ryšulius, atimdami pinigus, auksą, sidabrą ir kitus vertingus daiktus. Miškas buvo stebimas. Toli nueiti buvo griežtai draudžiama. Nebuvo leidžiama kurti laužų. Nedidelį kiekį vandens leisdavo atsinešti tik prižiūrint sargybiniui. Žydams buvo pasakyta, kad

juos čia laikys tris dienas – tol, kol mieste bus atitverta teritorija getui. Visi tikėjo, kad taip ir bus, tačiau praėjo kur kas daugiau, nei žadėtos trys dienos. Padėtis miške pasidarė sudėtinga, daugelis pradėjo sirgti, o medicininės pagalbos nebuvovo. Visi, kurie buvo uždaryti sinagogose ir didžiajame miesto kalėjime jau sušaudyti. Dalį įkaitų atvesdavo į mišką, kaip įrodymą, jog daugiau žydų niekas nešaudys. Visi svajojo apie getą. 1941 metų rugpjūčio 1 dieną į mišką atėjo policija ir užregistruavo visus vyrus bei moteris nuo 17-kos iki 60-ties metų. Visi galvojo, kad tai daroma darbo tikslais. Užsiregistravau ir aš. Po to mane ir dar 10 žydų paėmė darbams, o kiti liko miške. Mus atvedė į vietą, kur reikėjo išvalyti sugriautą namą. Dirbome iki išnaktės. Pavakarę iš miško pro mus vedė grupę žydų, sudarytą iš 400 ar 500 žmonių, kurioje buvo ir jaunas rabinas Nachmanas Giršovičius bei Zuratas su savo dvimi sūnumis. Vedé juos visus kalėjimo kryptimi. Mes galvojome, kad ir mus ten nuves, tačiau grąžino atgal į mišką. Miške mes radome visus vyrus, pasiruošusius eiti į miestą. Tačiau paskutiniu momentu atėjo policininkas ir kitiems policininkams kažką tyliai pasakė. Tada visus, buvusius grupėje, paleido ir liepė eiti į mišką. Taip praėjo dar viena savaitė. Rusai tarsi paslapči pasakė, jog ta didelė žmonių grupė buvo sušaudyta. Tačiau niekas

nenorėjo tikėti šiaisiais gandais ir jų neskelbė. Tai būtų labai paveikę moteris, kurių vyrai buvo išvesti.

Ketvirtadienį, rugpjūčio 7 dieną, auštant, mus visus išvarė į darbą. Nieko įtartino ne-pastebėjome. Aš pabučiau tévą ir motiną, tikédamas, kad po darbo vėl grįšiu pas juos. Deja, tai buvo paskutinis kartas. Daugiau niekada nebemačiau gerų, gilių tévo akių, niekada nebeprisiliečiau prie drebančių motinos rankų. Tą rytą atsisveikinai su jais amžinai. Mums pasakė, kad veda į darbą. Mus, 300 žmonių grupę, lydėjo trys sargybiniai. Buvome atvesti į kalėjimą, kruopščiai apieškoti, ir laukėme viršininko, kaip buvo liepta. Kieme buvo ir daugiau žydų, atvestų iš Leliūnų, Molėtų, Anykščių, bei kitų Utenos apskrities vietovių. Su jais mums buvo uždrausta kalbėtis. Vidurdienį atėjo vokietis gestapinininkas. Mus visus sustatė į eilę po keturis. Atėjo kalėjimo viršininkas ir tiems, kurie buvo apsirengę, liepė nusivilkti virštinius drabužius, aiškindamas, kad greitai visi eis padirbėti. Išėję iš kalėjimo išvydome žydes, sustatytas į eilę po keturias, iš abiejų pusių saugomas ginkluotų lietuvių. Išėjus iš teritorijos ir nutolus nuo miesto, mus pradėjo stipriai mušti. Tuos, kurie ke-

lyje krisdavo nuo smūgių, tuo pat nušaudavo, o likusius skriaudė toliau. Mes šaukémės mirties, nebegalėdami ilgiau kentėti. Staiga vyrams įsakė gultis veidais į žemę, o moterims eiti toliau. Girdėjome šūvius ir moterų riksmus. Kai baigė žudyti moteris – tai truko apie dvidešimt minučių – vyrams liepė kelitis ir eiti. Ir vėl viskas kartojos – šūviai, riksmai, tyla. Atėjo ir mano eilė. Buvome jauni, stiprūs vyrai, tad slapta susitarėme priešintis, kiek tik galésime. Žudynių vieta atrodė taip: kalvelė, iš trijų pusių apsupta miško, o apačioje – pelkėta vietovė, apaugsi tankia žole, žemaūgais medžiais ir krūmais. Ant kalvelės išraustos trijų–keturių metrų gylio ir iki dešimties metrų pločio duobės. Netoli nuo jų stovėjo lietuvis, apsirengę kariškais rūbais, ant veido užsidėjęs specialią kaukę–baidykę. Rankose jis laikė ilgą rimbą, kuriuo trenkė kiekvienam, kad tik greičiau šoktų į duobę. Greta duobės, kairėje pusėje nuo mūsų, stovėjo vokietis be viršutinių drabužių, su nedideliu kulkosvaidžiu rankose – tarsi mėsiminkas savo darbo vietoje – ir šaudė į žydus, prieinančius prie duobės. Ne toliese stovėjo vokiečiai ir lietuvių, tarp kurių buvo burmistras ir kiti, man nepažistami. Vokietis su kulkosvaidžiu rankose liepė

mums prieiti prie duobės. Mes ant jo puoléme, aš čiupau jį už kojų ir jis nukrito. Ant mūsų iš visų pusių pasipylė kulkos. Girdėjau trijų savo draugų, parkrusiu šalia manęs, priešmirtines aimanas. Apsimetęs mirusiu, nuriedėjau nuo kalvelės. Šliaužiant aukštaje žolėje, man pavyko nusigauti iki duobės su vandeniu, už kelių šimtų metrų nuo žudynių vietas. Vandenyje gulėjau iki nakties, kvépuodamas per šiaudą. Visą laiką girdėjau, kaip atvesdavo naujas grupes ir jas susaudydamo. Pradėjo labai stipriai lyti, suteimo. Buvau labai sušalęs, todėl nusprendžiau išlijsti iš duobės. Eidamas truputį sušilau ir patraukiau į mišką. Ten jau nieko neberadau. Nežinodamas kur eiti, pasukau į Kau-no pusę. Kol pasiekiau Kauno lagerį, gal net šešias savaites nuogas ir alkansas klaidžiojau po miškus. Ten dar radau žydų. Gyvenimas vėl tapo kankinantis ir baugus.

Atėjo 1944-ieji. Raudonoji armija priartėjo prie Lietuvos sienų. Tikėjome, kad ji mus išvaduos ir mūsų viltys pasiteisino. Pavasarį aš pabėgau iš lagerio ir, slapstydamasis įvairiose vietose, sulaukiau išlaisvinimo.

Parengė ir teksto vertė Vytautas Ridikas

Viename iš šių kapų buvo palaidotas ir Vyžuonų kunigas Ignatas Ragauskas, kurio palaikai 1944 m. lapkritį buvo ekshumuoti ir perlaidoti Utenos senosiose kapinėse